

توحید مفضل

اثر: دکتر ابراهیم دیباچی

از: دانشگاه تهران

چکیده

توحید مفضل رساله مختصر و سودمندی است در باره خداشناسی که از طریق مفضل بن عمر شاگرد نامی امام ششم حضرت صادق (جعفر بن محمد) علیه السلام - به ما رسیده و در این مقال معرفی می‌گردد تا راهنمایی باشد حقیقت جویان و اهل فضیلت را و برهانی گردد بر پیروان هواها و هوسها و آنانکه بر اساس اغراض در اعتقاد به این امر فطری عناد و جدال داشته و دارند.

این رساله بر دو بخش آمده: بخشی پیرامون جهان برین است و دیگری در باره جهان زیرین، و این دومین بر چهار فصل ترتیب یافته و این گفتار در راستای آن گزارش است.

*****

امام صادق ابو عبدالله جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابیطالب - علیه السلام - ششمین امام از ائمه اهل بیت و بزرگترین ناشر شریعت مصطفوی پس از محمد مصطفی و علی مرتضی است

در عصر امام صادق (ع) حوزه‌های درس و بحث و مراکز بررسی و تحقیق در گوشه و کنار قلمرو اسلامی بر پا شده بود و در آنها معارف گوناگونی از کلام و فقه و تفسیر و حدیث و غیره تدریس می‌شد امام صادق بر اساس نور ولایت و به اقتضای حال و مقام حوزه گسترده‌ای بنا نهاد که از آغاز تاسیس تاکنون همچنان پویا بوده و خواهد بود "شرع محمد مستمرالی یوم القیامة" که شریعت محمدی تا روز واپسین پویاست.

شمار شاگردان این حوزه را در روزهای نخستین از هشتاد هزار تا حدود دویست

هزار نوشته‌اند (ابن خلکان، وفيات الاعیان جلد یکم صفحه ۵۰، چاپ مصر. لاهیجی، تذکرة الائمة چاپ ایران صفحه ۱۳۹)؛ امام ابوحنیفه فقیه و متکلم نامبردار اسلامی و جابر بن حیان دانشمند مشهور در این حوزه تربیت یافته‌اند و از نور دانش آن کسب فیض نموده‌اند (الامام الصادق، حسن زیعور، ص ۶۳۰).

بحث و نظر در این حوزه الهی چنان آزاد بوده که موافق و مخالف در هر موضوعی رای خود را بدون ترسی یا هراسی اظهار و آشکار می‌نموده بوده‌اند، گفتگو و بررسی پیرامون مسائل مطرح شده آغاز می‌گردید و در پایان بحث امام راستین، حق را از باطل روشن می‌ساخت؛ بحث و نظر آزاد این حوزه را بدانگونه توصیف کرده‌اند که تاکنون نمونه و نظیر آن را نیافته‌ایم (همان منبع، ص ۴۷).

شمازش حقایق و معارف و اخبار و احادیثی که از امام صادق (ع) بی‌واسطه یا بواسطه نقل شده تنها با ماشینهای حساب امکان پذیر است. رساله‌ها و صحیفه‌های چندی به حضرتش نسبت داده‌اند که برخی مورد وثوق و اعتماد ناقلان اخبار و احادیث بوده و در صدور آن از امام به یقین رسیده‌اند و ارزیابی بعضی از آنها هنوز هم در دست بررسی است و هیچ کدام از دو مهر قبول یا رد قطعی بر آن زده نشده است، از دومین نوع است کتاب معروف "مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة" که نسبت به صدور آن از امام صادق حکم قطعی نرسیده است: علامه مجلسی آن را چنین توصیف نموده: "... در این کتاب پاره‌ای مطالب آمده است که انسان عاقل ماهر در آن شک می‌کند، ولی اسلوبش شبیه و مانند سایر کلمات امامان، و آثار ایشانست، شیخ توسی در مجالسش (امالی) بعضی از اخبار این کتاب را بدینگونه نقل نموده است: "اخبِرنا جماعة عن ابی الفضل الشیبانی با سناده عن شفیق البلخی عمّن اخبیره من اهل العلم...." و این شیوه نقل روایت از این کتاب دلالت دارد که شیخ نسخه‌ای از آن را داشته است و در آن عصر متداول بوده و اخباری از آن نقل می‌کرده‌اند ولیکن چندان مورد وثوق نبوده و آن را از امام صادق مسلم نداشته‌اند (بحار الانوار جلد یکم، چاپ قدیم، منابع و مصادر کتاب)

حاج میرزا حسین نوری پیرامون اعتبار این کتاب به تفصیل سخن گفته است (خاتمه کتاب المستدرک: ۴۵) سخنان محققان و کتابشناسان خبیر پیرامون این کتاب به درازا کشیده است، آقای حسن مصطفوی این کتاب را در ۱۳۷۹ قمری تجدید چاپ نمود و در دیباچه ای که بر آن نوشت روشن ساخت که از امام صادق نیست، اگر چه این نظر را بعضی نپذیرفتند.

از رساله‌هایی که صدور آن از امام صادق نزدیک به اتفاق و بر آن وثوق و اعتماد است رساله‌ای است موسوم به «التوحید» که در منابع مختلف به نامهای دیگری چون «کتاب الفکر»، «کنزالحقایق و المعارف»، «توحید مفضل» و «الدلائل و الاعتبار» آمده است.

مفضل

ابو عبدالله (یا ابو محمد) مفضل بن عمر جعفری کوفی از شاگردان نامی امام صادق و کاظم (ع) بوده و اصحاب رجال راجع به مقام او اختلاف دارند ولی قول توثیق را ترجیح داده‌اند (ابوعلی حایری منتهی المقال چاپ ایران صفحه: ۳۰۸) بر اساس منافع تاریخی دو اثر نفیس در بیان توحید خداوند از عصر امام صادق رسیده است که بر صحت آنها اکثر اهل خبرت اتفاق نظر دارند یکی رساله «اهلیلجه» است که در پایان همین گفتار شناخت شده است، و دو دیگر رساله «التوحید» است که پس از علامه مجلسی تاحال حاضریه «توحید مفضل» شهرت یافته است (امالی شیخ توسی رجال نجاشی آثار سید ابن طاوس که با نشانی کامل بیاید) این دو اثر از منشیات امام صادق دانسته شده جز اینکه «اهلیلجه» را امام برای مفضل نوشته و «التوحید» را امام بیان فرموده و مفضل نوشته است.

التوحید (توحید مفضل)

چگونگی صدور کتاب «التوحید» را بدینگونه آورده‌اند که مفضل بن عمر را گویا با

یکی از معاصران خود که در فلسفه مادی و کلام دستی داشته پیرامون خدا و آفرینش اتفاق بحث رخ داده و مفضل در این مباحثه شکست خورده و پس از مراجعه به امام صادق این جواب مفصل و مشروح را با تقریر و بیان امام دریافت می‌کند این کتاب در چهار مجلس بدین صورت ترتیب یافته است :

مجلس اول: در ذکر خلق انسان و حکمتها و تدبیرهایی که در خلقت اوست .
مجلس دوم: در ذکر خلق اقسام حیوان از بهایم و سباع و وحوش و طیور و ماهیان دریا و حکمتهایی که در آفرینش آنهاست.

مجلس سیم در ذکر خلق آسمان و زمین و ماه و آفتاب و کواکب و بروج و فصول و روز و شب و گرما و سرما و بادهای و عناصر اربعه و برف و رعد و برق و کوه صحرا و معادن و نبات و اشجار و آنچه در این موجودات از دلایل صنع و شواهد ربوبیت، و صواب و تدبیر و حکمت می‌باشد .

مجلس چهارم در بیان آنکه آفات و مکاره و مصایب که بر عالم و اهل آن وارد می‌شود سبب آن چیست و در آن امتحانات و آفات چه حکمت است ؟

این کتاب را نجاشی (احمد بن علی متوفی ۴۵۰ قمری، الرجال صفحه ۸۰) به «کتاب الفکر» تعبیر نموده و برخی از اهل فضیلت آن را «کنز الحقایق و المعارف» نامیده‌اند، سید ابن طاوس متوفی ۶۶۴ قمری (کشف المحجّة صفحه ۹۶ - امان الاخطار صفحه ۱۰۰) لزوم مطالعه و مصاحبت با این کتاب را یاد آور شده و به بررسی و تحقیق و نظر در آن امر نموده و گوید:

«انه مما املاه الامام الصادق فيما خلقه الله - جل جلاله من الاثار و هوفی معرفة وجوه الحکمة و فی انشاء العالم السفلی و اظهاره و اسراره و انه عجیب فی معناه ....»
از آنجاکه این دو اثر نفیس مورد اعتماد اهل بصیرت قرار گرفته و در سبک و سیاق و محتوا نزدیک بهم بوده علامه مجلسی هر دو را در کتاب توحید از جلد دوم بحار الانوار به عین الفاظ نقل نموده و عبارات آنها را شرح و تفسیر داده است؛ این دو اثر بارها با هم و جداگانه و ضمیمه برخی از آثار در ایران چاپ شده است.

از کلام سیدابن طاوس برمی آید که آنچه در عصر او از توحید مفضل متداول بوده همین متن عربی مشروحی است که اکنون در دست است و آغازش چنین است: «محمد بن سنان قال حدثنی مفضل بن عمر، قال كنت ذات يوم بعد العصر جالسا...» تا پایان مجلس چهارم که امام فرموده: «یا مفضل فرغ قلبک واجمع الی ذهنک و عقلک و طمانینتک فسا لقی الیک من علم ملکوت السماوات و الارض و ما خلق الله بینهما و فیهما من عجائب خلقه و أصناف الملائكة» پس در واقع کتاب توحید مفضل در دو بخش بوده: یکی بخش مربوط به جسم و جسمانیات (مادیات) که آفریده در جهان زیرین اند و دومین بخش آن در بیان جهان برین و احوال ملکوت اعلی است که امام در پایان بخش اول وعده آن را به مفضل داده و فرموده: «فسا لقی الیک من علم ملکوت السماوات». (وبه زودی دانش ملکوت آسمانها را بر صفحه دلت نشانم) این بخش در عصر سیدابن طاوس متداول نبوده و به شهرت بخش اول نرسیده بوده است، لکن در عصر حاضر میرزا ابوالقاسم ذهبی آن را یافته و تمامی آن را در کتاب "تباشیر الحکمه" آورده و در سال ۱۳۱۹ بچاپ رسانده، و درباره آن چنین نوشته است: اگر چه این بخش به اسناد معتبر زینت نیافته، ولیکن از آن رایحه کلمات امام به مشام می رسد (الذریعة ج ۳ ص ۳۱۰) کتاب «توحید مفضل» را در حلب به سال ۱۳۴۶ قمری به نام «الدلائل و الاعتبار» چاپ نموده و به جاحظ نسبت داده اند. نسبت به آن به جاحظ اگر چه بی وجه می نماید ولیکن می رساند که کتاب از جهت نگارش و سبک و سیاق ادبی از اهمیت بالایی برخوردار است چه جاحظ و اصمعی در ادب عربی بدان درجه از اهمیت و شهرت رسیده اند که ضرب المثل اهل ادب گردیده اند.

ترجمه ها و شرحها

نسبت رساله توحید مفضل به امام صادق (ع) و دلایل و شواهدی که از نظر لفظ و معنی و سبک و سیاق در آن وجود دارد این نسبت را تایید نموده و نزدیک به یقین

قرار داده است. ذکر این رساله در کتابهای رجالی و روایی قدیمی چون امالی شیخ توسی و رجال نجاشی و آثار ابن طاوس و وجود نسخه‌های کهنی از آن، اعتبار و وثاقت آن را افزایش داده و جمعی از اهل دانش بر آن شده‌اند که آن را تعلیقه و تفسیر و شرح نمایند، از آن جمله است.

الف - ترجمه و شرح توحید مفضل

مولی محمد صالح بن باقر قزوینی روغنی توحید مفضل را به فارسی برگردانده و مواضعی از آن را شرح و بسط داده و از تالیف آن در ۱۰۸۰ قمری فراغت یافته است نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه شهید مطهری (سپهسالار) آمده است (فهرست کتابخانه مدرسه سپهسالار جلد سیم ۴۰۴. و نیز رجوع کنید به الذریعه ج ۴: ۱۹ و ۴۸۲)، (ریحانة الادب ج ۲: ۱۰۱) و (روضات الجنات، خوانساری: ۴۰۸) و (فوائد الرضویة، ۵۴۷) و فهرست مؤلفان مشار، ج ۳: ۵۲۳)

ب - حاشیه توحید مفضل

شیخ جعفر بن محمد باقر کاشانی این کتاب را در ۱۰۸۴ قمری برای خود استنساخ نموده و سپس بر آن حاشیه‌ای نوشت با رمز «جع» (جعفر). نسخه‌ای از این حاشیه را آقا بزرگ تهرانی نزد شیخ علی بن ابراهیم قمی در نجف دیده بوده و آن را یاد نموده است (الذریعة ۶: ۵۰ - ۴۹)

ج - ترجمه و شرح توحید مفضل

علامه مجلسی، محمد باقرین محمد تقی (متوفی ۱۱۱۰ قمری) افزون بر اینکه این رساله را باهمتای آن «اهلیلجه» در جلد دوم بحار الانوار «کتاب التوحید» به عین الفاظ آورده و شرح تفسیر نموده جداگانه آن را به فارسی برگردانده و شرح داده است. آغاز آن چنین است «الحمد لله الذی هدانا الی توحیده بصفوته محمد

المفضل علی عبیده و عشرته الاکرمین المخصوصین بلطفه ...
ترجمه مجلسی به نسبت بزرگ و مشروح است و در سال ۱۲۸۷ در ایران بچاپ
رسیده است. از این ترجمه نسخه‌های خطی متعددی در کتابخانه‌های خصوصی و
عمومی یافت می‌شود که از آن جمله است:

- ۱- کتابخانه دهخدا (نسخه‌ها ۳: ۳۴)
- ۲- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۴۲۹۷/۱
- ۳- کتابخانه مدرسه شهید مطهری (سپهسالار) به شماره‌های: ۸۱۶۹/۱ و ۶۴۰۴/۱
- ۴- کتابخانه دکتر مفتاح .
- ۵- کتابخانه حاجی ایزدی همدانی (نسخه‌ها: ۳۶۷)
- ۶- کتابخانه آستان قدس مشهد توس به شماره: ۴۱۷. (منزوی احمد فهرست
مشترک احادیث و اخبار)

د- ترجمه و شرح توحید مفضل

شیخ فخرالدین ترکستانی و رارودی از اهل فضل و دانش و ساکن قم در ۱۰۶۵ قمری
ترجمه و شرح مفصلی به فارسی بر رساله توحید مفضل جهت حاج نظر علی
نگارش داد، آغازش چنین است:

آفرین جان آفرین پاک را   آنکه ایمان داد مثنی خاک را
شرح حال شیخ فخرالدین را سیدهاشم کنکامی در «ایضاح‌المسترشدین صفحه
۹۰» آورده است. آقا بزرگ تهرانی گوید او را جز این ترجمه آثار دیگری است
(الذریعه ج ۴: ۹۱) از این ترجمه نسخه‌های خطی متعددی در کتابخانه‌های
خصوصی و عمومی یافت می‌شود از جمله:

- ۱- کتابخانه سید محمد خوانساری اصفهانی (الذریعه ۱۳: ۱۵۵)
- ۲- کتابخانه ملک وایسته به آستان قدس مشهد توس به شماره ۱۰۸۲
- ۳- کتابخانه ملی ایران، تهران به شماره ۹۸۹

- ۴- کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران به شماره: ۲۵۶
۵- کتابخانه مجلس شورا، به شماره: ۶۱۱۹
۶- کتابخانه حاج سید میرزا باقر قاضی طباطبایی (الذریعه ج ۴: ۹۱)

۵- شرح توحید مفضل

طبيب ادیب شیخ محمد بن صادق خلیلی نجفی متولد ۱۳۰۸ قمری بر توحید مفضل شرحی نوشته و در آن از سخنان مجلسی در بحارالانوار بهره گرفته و از آن یاد نموده است این شرح در ۱۳۷۷ قمری در نجف چاپ شده است (الذریعه ج ۱۳: ۱۵۵)

و- شرح توحید مفضل

مولی باقر بن مولی اسماعیل واعظ کجوری تهرانی که در مشهد توس به سال ۱۳۱۳ قمری در گذشته است بر توحید مفضل شرحی نوشته و برادر او شیخ محمد در کتاب «زبدة المآثر» که در آخر کتاب «الخصایص الفاطمیه» چاپ شده از آن یاد نموده و گوید که شرح برادرم واعظ کجوری بسیار مبسوط و بزرگ است و بر ۳۰ مجلس ترتیب یافته و با عنوانهای «مفضل» مشخص گردیده است.

ز- نظم توحید مفضل

آقا بزرگ تهرانی در ضمن معرفی بخش دوم توحید مفضل که میرزا ابوالقاسم ذهبی آن را در «تبشیر الحکمه» آورده، گوید نظم این کتاب به «توحید نامه» موسوم است (الذریعه ج ۳: ۳۱۰)

اهلیجه

همتای توحید مفضل رساله "اهلیجه" است و همانگونه که یاد گردید این رساله نیز

در بیان توحید آفریدگار و بیانگر اینست که مفضل نامه‌ای به امام صادق (ع) نوشته متضمن بر اینکه گروهی در مسئله آفرینش سخنانی آمیخته به شبهه دارند، انکار ربوبیت می‌کنند آن حضرت پاسخ مفصل و مشروحی بدان نامه داده‌اند که در مقدمه‌اش به مناسبتی نام "هلبلیج" (هلبلیه) برده شده و پس از آن این حدیث به صورت رساله مستقلی درآمده و به «اهلبلیجه» موسوم گردیده است؛ ملاعبدالله حکیم لاهیجی شرحی بر این رساله نگاشته است. این رساله در بحارالانوار مجلسی (جلد دوم، کتاب التوحید) با همتایش توحید مفضل آمده، و مکرر به ضمیمه آن چاپ شده است. بمنّه و توفیقه این معرفی کوتاه راه انجام بردیم.

چکیده گفتار به فارسی

گروهی از صاحب‌نظران اعتقاد به خدا را فطری دانسته‌اند و گفته‌اند که در نهاد و فطرت بشری، خدا وجودی غیر قابل انکار است، هر فردی با مشاهده واقعیات جهان به وجود آفریدگاری خردمند و قدرتمند اذعان و اعتراف دارد. با اندیشه در آفریده‌های جهان و واقعیات آن، و با توجه به شگفتیها و عجایب و غرایبی که در آفرینش هر آفریده‌ای به کار رفته است، جایی برای انکار و تردید نسبت به وجود حق باقی نمی‌ماند. با کنار زدن پرده‌های اوهام و زدودن هواها و هوسها و با سعی و کوشش و اراده و طلبی که در این راه نهاده می‌شود، معرفت و شناخت نسبی بدست می‌آید. بررسی این موضوع از طریقی که خداشناسان حقیقی رفته‌اند و از آن راه به رفع و دفع تردیدها و شکها پرداخته‌اند بسی آسان و سهل می‌نماید، در همین راستا رساله‌ای مختصر و سودمند که از طریق مفضل بن عمر شاگرد نامی امام ششم حضرت صادق (جعفر بن محمد) که - درود خدا بر او و برخاندان او باد - که به ما رسیده، شناسانده می‌شود، تا راهنمایی باشد حقیقت جویان و اهل فضیلت را و برهانی گردد بر پیروان هواها و هوسها و آنانکه بر اساس اغراض در این امر فطری عناد و جدال داشته و دارند.

رساله توحید مفضل بر دو بخش بوده: بخشی پیرامون جهان برین و بخشی درباره جهان زیرین است، و این دومین بر چهار فصل ترتیب یافته که در گستره همین سخن آمده است.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعه جلد های مختلف. چاپ نجف.
ابن خلکان، و فیات الاعیان، جلد یکم چاپ مصر.
ابن طاوس، امان الاخطار، نسخه خطی کتابخانه خصوصی ادیب.
ابن طاوس، کشف المحجبه، نسخه خطی کتابخانه خصوصی ادیب.
ابوعلی حایری، منتهی المقال، چاپ ایران.
امام صادق (ع)، توحید مفضل چاپ اصفهان

ذهبی، میرزا ابوالقاسم، تبا شیر الحکمة چاپ شیراز، ۱۳۱۹.
کجوری، محمد، زبدة الماثر (ضمیمه الحضائص الفاطمیة) چاپ ایران.
لاهیجی، محمد باقر، تذکرة الائمة، چاپ ایران.
مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار (جلد ۱ و ۲)، چاپ قدیم (کنپانی)
منزوی، احمد، فهرست مشترک (احادیث و اخبار)
نجاشی، احمد بن علی، الرجال. چاپ نجف.
نوری حاج میرزا حسین، خاتمه کتاب المستدرک. چاپ عراق.